

HISTORIA

Symeon Józef Barcik OFMConv
W NURCIE FRANCISZKAŃSKIM 9(2000)

CHRYSYANIZACJA BAŁTÓW – UDZIAŁ ZAKONÓW MENDYKANCKICH

Bałtowie to ludy zamieszkujące południowo-wschodnie wybrzeże morza Bałtyckiego, posługujące się językami pochodzenia indoeuropejskiego. Ta historyczna kraina nosiła łacińską nazwę Livonia (Livland, Lifland), po polsku Inflanty. W średniowieczu obejmowała cały obszar państwa zakonu Kawalerów Mieczowych, od Zmudzi po Zatokę Fińską, a od XVI wieku została ograniczona do terenów na północ od rzeki Dźwiny. Są to obszary dzisiejszej Łotwy i Estonii. Od starożytności terytorium to zamieszkiwały ludy Bałtów i Ugrofinów; we wczesnym średniowieczu były to plemiona Kurów, Zemgałów i Letgałów, a także Liwów i Estów. W XII wieku na tereny te nastąpiła ekspansja Duńczyków i Szwedów od Zatoki Fińskiej, a Niemców od ujścia Dźwiny¹.

Za początek chrystianizacji Bałtów można uważać wyprawy misyjne św. Wojciecha do Prus w 997 r. i św. Brunona z Kwerfurtu na ziemie Jaćwingów w 1009 r. Obie zakończyły się niepowodzeniem. Pod koniec XII wieku dwu biskupów podjęło wyprawy misyjne dla Inflant - Meinhard od 1184 r. i Bertold z Lokkum od 1196 r., ale i te nie przyniosły rezultatu. Trwałe podwaliny chrześcijaństwa w Inflantach położył dopiero Albert z Buxhövdén (+1229), kanonik z Bremy, w 1199 r. konsekrowany na biskupa misyjnego dla Inflant. To on w 1201 r. założył miasto Rygę i obrał ją na swoją rezydencję. W 1202 r. został założony zakon Kawalerów Mie-

¹ M. Sułowska, *Bałtowie*, w: *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 1973, t. 1, kol. 1293; Z. Sułowski, *Inflanty*, w: *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 1997, t. 7, kol. 195.

czowych, popierany początkowo przez biskupa Alberta, który przy ich pomocy chciał zabezpieczyć się przed atakami pogan, dlatego przekazał im trzecią część ziem posiadanych w Inflantach. Kiedy jednak spostrzegł, że zakon ten dąży przede wszystkim do stworzenia własnego państwa, rozpoczął z nim walkę przy pomocy niemieckich władców. Nawracanie Łotyszów i Estów pozostawało bowiem dla Kawalerów Mieczowych zupełnie na dalszym planie i wiązało się raczej z ich eksterminacją. Chryścianizację Inflant prowadził biskup Albert głównie przy pomocy cystersów, których w 1205 r. sprowadził do Dünamünde. W 1214 r. biskup Albert zerwał zależność Rygi od metropolii w Bremie i poddał ją bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Liczył bowiem, że uzyska zwierzchnictwo metropolitalne nad nowoutworzonymi na tym terenie biskupstwami, ale nie udało mu się do tego doprowadzić. Ryga stała się siedzibą metropolity dla inflanckich diecezji dopiero w 1255 roku².

Do Bałtów zalicza się wymarłe już ludy Prusów i Jaćwingów oraz istniejących do dziś Litwinów i Łotyszów³.

1. Prusowie

Prusowie zamieszkiwali tereny między ujściem Wisły i ujściem Niemna. Językowo, kulturalnie i religijnie byli spokrewnieni z Jaćwingami, Łotyszami i Litwinami. Proces tworzenia państw był wśród plemion pruskich opóźniony, ale już w XIII wieku cechowała je wielka prężność polityczna. Czując się zagrożonymi ze strony Polski podjęli, na początku XIII wieku, częste napady łupieżcze na Mazowsze i ziemię chełmińską. Ta właśnie ich akcja spowodowała sprowadzenie krzyżaków, a następnie eksterminację wszystkich plemion pruskich⁴.

Pierwsza próba chrystianizacji Prusów, podjęta w 997 r. przez św. Wojciecha, zakończyła się jego męczeństwem i całkowitym niepowodzeniem. W XII wieku misje wśród Prusów organizował biskup płocki. W latach 1138–1148 powstało opactwo benedyktyńskie św. Wojciecha, które wraz ze swoją filią – klasztorem przy dawnej kolegiacie NMP w Płocku, prowadziło pruską misję. Ta misja, której towarzyszyły również zbrojne wyprawy polskie, zakończyła się ze śmiercią biskupa Wemera w 1172 r. Nowy etap w chrystianizacji Prusów nastąpił na początku XIII wieku. Podjęli ją cystersi z klasztoru w Łeknie, popierani i hojnie uposażeni w tym celu przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Piotra (1187–1199). Opat tego klasztoru

² J. Obląk, *Albert z Buxhövdén*, w: *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 1973, t. 1, kol. 300; Z. Sułowski, *Inflanty*, kol. 195; M. Sułowska, *Bałtowie*, kol. 1294; M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*, Wrocław Ossolineum 1976, s. 7.

³ M. Sułowska, *Bałtowie*, kol. 1293.

⁴ B. Kumor, *Chryścianizacja Prusów*, w: B. Kumor, Z. Obertyński [red], *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1 do roku 1764, cz. 1 do roku 1506, Poznań-Warszawa 1974, s. 197.

Chryścianizacja Baltów – udział zakonów mendykanckich

Gotfryd-Boguchwał rozpoczął w 1206 r. zorganizowaną akcję nawracania Prusów. W tymże roku uzyskał od papieża Innocentego III bullę *Homo, qui honore esset*, która zwalniała misjonarzy cysterskich od zachowania reguły, pozwalała im na publiczną działalność i obdarzała przywilejami, jakie posiadali duchowni diecezjalni. Ta cysterska misja miała być – według bulli – główną bazą misyjną dla Prus. Tere-
nem jej działalności stała się przede wszystkim ziemia chełmińska. Po rychłej śmierci Gotfryda-Boguchwała (1208) na czele misji stanęli mnisi cysterscy Filip i Chrystian. Ten ostatni był prawdopodobnie z pochodzenia Niemcem. W 1208 r. papież Innocenty III potwierdził przywileje tej misji i opiekę nad nią powierzył metropolicie gnieźnieńskiemu Henrykowi Kietliczowi, zaś w 1210 r. metropolita ten otrzymał od papieża uprawnienia legackie na całe Prusy⁵.

Misja ta przyniosła niewątpliwie owoce. Wyrazem tego były poselstwa neofitów z ziem misyjnych – niemiecko-inflanckie Liwów i Łotyszów znad Dźwiny pod przewodnictwem biskupa Alberta z Rygi oraz polsko-pruskie znad granic Mazowsza pod wodzą mnicha cysterskiego Chrystiana z Łekna, które pojawiły się przed papieżem Innocentym III na czwartym soborze laterańskim (1215)⁶. Niedługo po zamknięciu soboru, w 1216 r., Chrystian został wyświęcony na pierwszego biskupa misyjnego dla Prusów i wyposażony w liczne przywileje. Książęta Konrad Mazowiecki i Władysław Odonic oraz biskup płocki Gedko i inni możnowładcy poczynili liczne zapisy na rzecz biskupstwa pruskiego, dlatego biskup Chrystian zwrócił się do papieża z prośbą o erygowanie na ziemi pruskiej dwóch a nawet trzech nowych diecezji. W 1218 r. biskup Chrystian otrzymał te uprawnienia oraz prawo wyświęcania biskupów i zwoływania krucjat i misjonarzy do Prus. Wskutek tego Kościół polski i arcybiskup Kietlicz zostali pozbawieni opieki nad misją pruską⁷.

Pod koniec XII wieku pojawiła się myśl chryścianizacji Prus przez zakony rycerskie. Na Pomorzu Gdańskim pierwsi pojawili się joannici, ale nie prowadzili żadnej zbrojnej walki z Prusami. Podobnie templariusze także nie rozwinęli tu szerszej działalności. Założony w 1202 r. – jak wyżej wspomniano – zakon Kawalerów Mieczowych, dążył przede wszystkim do stworzenia na tych terenach własnego ośrodka państwowego i posługiwał się takimi samymi metodami, jak nieco później krzyżacy. Tych ostatnich sprowadził w 1226 r. książę mazowiecki Konrad dla obrony własnego księstwa, które było najbardziej narażone na najazdy Prusów i Jaćwin-
gów. Sam bowiem był zajęty walką o tron krakowski. Nadał on krzyżakom ziemię

⁵ Tamże, ss. 197–198.

⁶ J. Fijałek, *Kościół rzymskokatolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu po koniec Rzeczypospolitej*, w: J. Kłoczowski [red], *Chryścianizacja Litwy*, Kraków 1987, s. 156.

⁷ B. Kumor, *Chryścianizacja Prusów*, s. 198.

chełmińską, ci zaś podjęli się obrony pogranicza polskiego. Krzyżacy nie myśleli jednak o właściwej akcji misyjnej, ale o utworzeniu na tych terenach własnego państwa narodowego o charakterze niemieckim. Wielkie posiadłości zakonu w Niemczech i w krajach bałtyckich zapewniały jego członkom bogate uposażenie i tworzyły szerokie pole do militarnego i politycznego działania. Stąd rodziła się zaborczość i agresywność zakonu⁸.

W 1219 r. książę Leszek Biały zwrócił się do papieża Honoriusza III z prośbą o zwolnienie z udziału w krucjacie do Ziemi Świętej, do czego się wcześniej zobowiązał, proponując w zamian zorganizowanie wyprawy do Prus i założenia tam miasta, które stanowiłoby administracyjne i gospodarczo-handlowe centrum. Wg księcia poganie mieli przybywać do owego centrum, oswajać się z symbolami wiary katolickiej i w końcu dobrowolnie przyjmować chrzest. Papież w 1221 r. zatwierdził te propozycje, jednakże do ich realizacji nigdy nie doszło⁹.

Działalność misyjna Chrystiana napotkała wielkie trudności. Ludność tubylcza była przywiązana do dawnej religii i zaczęła bronić się przed chrześcijaństwem. Rozpoczęły się napady pogan na misjonarzy, na neofitów, a także na sąsiednie ziemie polskie (1217). W takiej sytuacji papież Honoriusz III wezwał rycerstwo polskie, niemieckie, czeskie i duńskie do wyprawy krzyżowej przeciwko Prusom. Wyprawy takie, zorganizowane przez książąt i biskupów polskich, miały miejsce w 1222 i 1223 r. Umocniły one panowanie Polski na ziemi chełmińskiej i dały podstawy do utworzenia biskupstwa pruskiego¹⁰.

Cystersi nie byli jednak nastawieni na misje i dlatego – jak twierdzi profesor J. Kłoczowski – próby ich wykorzystania nie rokowały na dłuższą metę powodzenia, mimo wielkich wysiłków wzmiankowanego biskupa Chrystiana czy też cystersa Gerarda, który w 1232 r. został łacińskim biskupem na Rusi. Zdecydowanie odmienną działalność prowadzili dominikanie, którzy od początku położyli duży nacisk na misje i to oni przejęli inicjatywę misyjną na ziemiach polskich. Bazę dla działalności misyjnej miały stanowić ich klasztory utworzone w 1225/26 w Sandomierzu, Płocku i Gdańsku. W 30. latach XIII wieku powstały klasztory dominikańskie w Chełmnie i Elblągu. Klasztory te, do których doszedł w 1260 r. Toruń, rozpoczęły swoją działalność misyjną w Prusach wraz z podjętym w 1230 r. podbojem krzyżackim. To krzyżacy doprowadzili do wspomnianego wyżej podziału podbitych ziem na cztery diecezje. Jest znamienne, że w trzech z tych diecezji biskupami zostali właśnie dominikanie. Dominikanin Henryk, prowincjał polski (1238–1240), a później biskup chełmiński (1247–1263), potrafił zdobyć się na niezależną posta-

⁸ Tamże, s. 199.

⁹ M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*, s. 7.

¹⁰ B. Kumor, *Chryścianizacja Prusów*, s. 198.

Chryścianizacja Bałtów – udział zakonów mendykanckich

wę wobec krzyżaków i zapewne dlatego już potem nie mianowano dominikanów biskupami¹¹. Krzyżacy, początkowo jeszcze słabi, zagrożeni przez Prusów i księcia pomorskiego Świętopelka, liczyli na pomoc ze strony Polski. Dlatego np. biskupowi chełmińskiemu pozwalali na uczestnictwo w synodach polskich, a dominikanów do Chełmna i Elbląga sprowadzili z prowincji polskiej. W miarę jak wzrastali w siłę coraz bardziej wiązali się z Rzeszą niemiecką, a zrywali z Polską. Wspomniano już, że biskupi pruscy uniezależnili się od metropolii gnieźnieńskiej, co więcej, zabiegali o oderwanie Pomorza od diecezji kujawskiej, a także odłączenie wzmiankowanych klasztorów dominikańskich od ich polskiej prowincji, zaś augustianów sprowadzili później bezpośrednio z Niemiec¹².

Chryścianizacja Prusów stała się bardzo aktualna w pierwszych dziesiątkach lat XIII wieku. Po 1231 r. ważnym ośrodkiem misyjnym dla Prus stało się opactwo cysterskie w Szpetalu koło Włocławka¹³.

W akcję misyjną w Prusach włączyli się również franciszkanie. W 1238 r. został założony konwent franciszkanów w Inowrocławiu, należący do prowincji czesko-polskiej, który miał on oddziaływać także na tereny Prus. Cele misyjne jeszcze bardziej przyświecały założeniu klasztoru w Toruniu. Według tradycji konwent ten, pod wezwaniem Najśw. Marii Panny, założyli krzyżacy. Na kapitule w Bmie w 1239 r. prowincjał Tworzymir przyjął ten konwent do prowincji czesko-polskiej. W 1258 r., na kapitule w Krakowie, do prowincji czesko-polskiej został również przyjęty klasztor w Chełmnie pod wezwaniem św. Mikołaja i Jakuba. Oba te ostatnie konwenty (Toruń i Chełmno) od początku miały charakter niemiecki i opierały się na osadnictwie miejskim, zaś sprowadzani przez krzyżaków mieszczanie to byli właśnie Niemcy. Zakonnicy obu tych klasztorów od początku byli ściśle powiązani z krzyżakami i często występowali w ich imieniu. I tak np. 10 marca 1246 r. brat Albert (Wojciech) z konwentu w Toruniu polubownie rozsądzał zatarg między krzyżakami a miastem Lubeką. Miesiąc później był świadkiem nadania praw miejskich Elblągowi, a następnie został biskupem pomezkańskim (1261–1286). 28 lipca 1258 r. gwardian toruński Fryderyk, razem ze swoimi braćmi, bronił krzyżaków przed papieżem Aleksandrem IV. 10 lat później gwardian toruński godził krzyżaków z biskupem kujawskim Wolimirem. Ten niemiecki charakter owych klasztorów zadecydował, że przy najbliższej okazji, prawdopodobnie wraz z kustodią wrocławską w 1272 lub w 1274 r., przeszły do prowincji saskiej¹⁴.

¹¹ J. Kłoczowski, *Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222–1972. Zarys dziejów*, w: J. Kłoczowski [red.], *Studia nad historią dominikanów w Polsce*, Warszawa 1975, t. 1, s. 36.

¹² K. Kantak, *Franciszkanie polscy, 1237–1517*, Kraków 1937, t. 1, s. 43.

¹³ M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*, s. 7; K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, s. 17.

¹⁴ K. Kantak, *Franciszkanie polscy 1237–1517*, ss. 16–17, 42–43, 341–342.

W 1282 r. został założony konwent minorytów w Nowem nad Wisłą, a w 1296 r. biskup warmiński Henryk I Fleming ufundował pierwszy klasztor na Warmii w Braniewie. Franciszkanie, którzy zbudowali tutaj gotycki kościół ku czci Najśw. Marii Panny, zajęli się duszpasterstwem wśród ludności niemieckiej. Opuścili ten klasztor dopiero w czasie reformacji¹⁵. W 1348 r. krzyżacy zdali klęskę Litwonom w bitwie koło Trok. W następnym roku, dla upamiętnienia tego zwycięstwa, wielki mistrz krzyżacki Henryk Dusemer ufundował franciszkanom dwa klasztory – w Królewcu i Wielawie¹⁶. W 1364 r. biskup warmiński Jan Stryprok (1355–1373) założył klasztor w Watemborku pod wezwaniem św. Andrzeja. Na terenie Prus ostatni konwent franciszkanów powstał w 1419 r. w Gdańsku z fundacji miasta i krzyżaków. Tak więc, w ciągu prawie dwu wieków powstało na terenie Prus osiem franciszkańskich konwentów. Tworzyły one kustodię pruską w ramach saskiej prowincji niemieckiej. Franciszkanie pruscy rekrutowali się z ludności niemieckiej i podzielali sposób myślenia krzyżaków. Ich praca misyjna była bardzo skromna. Podanie głosi, że w 1335 r. miało ponieść śmierć męczeńską wśród Prusów dwu franciszkanów Konrad i Wojstław, co jednak nie jest pewne. Krzyżacy wszystko podporządkowywali swojej racji stanu, tworzeniu własnego państwa, dlatego nawracanie Prusów nie było im na rękę. Franciszkanie pruscy, podobnie jak inni duchowni niemieccy, prowadzili duszpasterstwo wśród ludności miejskiej, głównie niemieckiej. Całe duszpasterstwo było w języku niemieckim i dlatego chrystianizacja kojarzyła się z germanizacją¹⁷.

W 1211 r. król węgierski Andrzej II osiedlił krzyżaków w Siedmiogrodzie do walki z Połowcami. Jednakże w 1225 r. wypędził ich stamtąd ze względu na próby tworzenia własnego państwa. Nauczeni węgierskim doświadczeniem krzyżacy, dla realizacji swych planów, uniezależnili się od Polski, poddali się bowiem wyłącznej władzy cesarza i papieża. Cesarz Fryderyk II, jeszcze przed przybyciem krzyżaków do Polski, nadał im Prusy i przywileje książąt Rzeszy Niemieckiej. W praktyce oznaczało to utworzenie w Prusach autonomicznego państwa krzyżackiego. Przywileje te, rozszerzone w układach z Konradem Mazowieckim i biskupem Chrystianem, zatwierdził w 1230 r. papież Grzegorz IX, mając nadzieję, że przyczynią się do chrystianizacji plemion pruskich. Równocześnie z rozpoczęciem akcji krzyżackiej ożywiła się działalność misyjna cystersów i dominikanów z Gdańska. Krzyżacy jednak świadomie w sposób wyrafinowany przeciwdziałali tej misji. Biskup Chrystian w 1243 r. postawił krzyżakom wobec Stolicy Apostolskiej ciężkie zarzuty, oskar-

¹⁵ J. Gómy, *Braniewo*, w: *Encyklopedia. Katolicka.*, Lublin 1976, t. 2, kol. 1042; K. Kantak, *Franciszkanie polscy 1237–1517*, s. 342.

¹⁶ Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, przełożył J. Minkiewicz, w: J. Kłoczowski [red.], *Chryścianizacja Litwy*, Kraków 1987, ss. 18–19.

¹⁷ K. Kantak, *Franciszkanie polscy 1237–1517*, ss. 343–345, 351–352.

zając ich o chęć politycznego panowania nad poganami, utrudnianie chrztu pruskim katechumenom i budowę dla nich kościołów, a przede wszystkim torturowanie neofitów, by zmusić ich do uległości. Skarga ta okazała się bezowocną. Niedługo potem legat papieski Wilhelm z Modeny podzielił Prusy na cztery diecezje, z których chełmińska została przeznaczona dla Chrystiana (+1245). Krzyżacy zaś prowadzili akcję misyjną w Prusach za pomocą ognia i miecza. W 1242 r., a następnie w 1260 r. wybuchło powstanie Prusów przeciwko krzyżakom. Oba powstania zostały krwawo stłumione i w 1283 r. akcja podboju Prus przez krzyżaków została definitywnie zakończona. Nastąpiła teraz eksterminacja ludności, masowa kolonizacja i germanizacja wsi pruskiej. Jest rzeczą znamionną, że krzyżacy nie przejawiali troski o chrystianizację podbitej ludności i pogaństwo trwało tu jeszcze niemal dwa wieki dopóki reformacja w XVI wieku nie dokonała jego likwidacji¹⁸.

2. Jaćwingowie

Jaćwingowie lub Jadźwingowie, albo Jaćwiegowie to lud zachodniobałtyjski zamieszkujący w średniowieczu tereny między rzekami – Niemnem, Świsłoczą, Narwią, Biebrzą i Łegiem, a więc pomiędzy Prusami i Litwą. W źródłach historycznych nazywani są: Jatwingi, Pollexiani, Sudovite lub Denove. Pod względem języka i wierzeń byli spokrewnieni z Prusami i Litwinami. W XII–XIII wieku zaczęły się u Jaćwingów kształtować stosunki feudalne. Wyodrębniła się grupa nobilów, która organizowała łupieskie wyprawy na terytoria sąsiadów. Wśród sąsiadów Jaćwingowie mieli opinię bardzo dzielnych i okrutnych wojowników. Obszar Jaćwieży był zamieszkiwany przez ok. 50 tys. osób i dzielił się na kilkanaście okręgów, którymi zarządzali odrębni naczelnicy, jednakże nie było centralnego ośrodka władzy. Religia Jaćwingów podobna była do religii innych Bałtów – czcili siły przyrody, nie budowali świątyń, natomiast miejsca kultu stanowiły pola, lasy i wody¹⁹.

Na tereny Jaćwieży kierowała się ekspansja ze strony Rusi i Polski, a w XIII wieku także zakonu krzyżackiego. Ze strony Rusi podejmowano wojenne wyprawy: 983 – Włodzimierz Wielki, 1038 – Jarosław Mądry, 1248 – Daniel Halicki. Tenże Daniel, wraz z księciem krakowskim Bolesławem Wstydliwym, wziął udział w wyprawie krzyżowej w latach 1255–1256, która zadała Jaćwingom wielką klęskę. Z Polski pierwszą wyprawę na Jaćwież urządził w 1015 r. Bolesław Chrobry. W 1108 r. rozpoczął systematyczny podbój Jaćwieży Bolesław Krzywousty.

¹⁸ Tamże, ss. 199–201; M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*, s. 7; M. Sułowska, *Bałtowie*, kol. 1294.

¹⁹ J. Ptak, Z. Sułowski, *Jaćwiegowie, Jaćwingowie, Jadźwiegowie*, w: *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 1997, t. 7, kol. 656–657; B. Kumor, *Chryścianizacja Jaćwingów*, w: B. Kumor, Z. Obertyński [red.], *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1 do roku 1764, cz. 1 do roku 1506, Poznań-Warszawa 1974, s. 195.

Wyprawy te, jak i następne z lat: 1147, 1166–1167 i 1192, podejmowane przeciw Prusom i Jaćwingom miały charakter polityczny i łupieski. W ostatniej z tych wypraw, zwycięski władca polski Kazimierz Sprawiedliwy narzucił pokonanym Jaćwingom przyjęcie chrztu jako warunek pokoju. Był jednak zbyt słaby, by go wyegzekwować.

Jeszcze w 1264 r. Bolesław Wstydlivy, a w 1282 r. Leszek Czarny podejmowali wyprawy przeciw Jaćwingom, które spustoszyły kraj, a wzięci do niewoli zmuszeni zostali do przyjęcia chrztu. W 1253 r. litewski Mendog próbował także zawładnąć Jaćwieżą. Krzyżacy nie mieli początkowo bezpośrednich kontaktów z Jaćwingami, ale w 1253 r. rozpoczęli podbój sąsiadujących z nimi plemion Galindii i Barcji. W 1277 r. rozpoczęli już podbijać i systematycznie tępić całe plemiona Jaćwingów. W imię hasła religijnych mordowali tysiące bezbronnych ludzi. W tych zbrodniach wsławił się głównie mistrz krzyżacki Konrad z Turynгии. W 1283 r. ekspansja krzyżaków zakończyła się całkowitym zwycięstwem. Ziemie Jaćwingów stały się wielkim bezludnym pustkowiem, które dodatkowo chroniło krzyżackie Prusy od wschodu. Krzyżacy podbitej ludności narzucili chrzest i przesiedlili ją do zachodniej części Prus i na Sambię, gdzie z czasem uległa germanizacji. Odpowiedzialność za wytepienie tego narodu ponosi częściowo Ruś, więcej Polska, a przede wszystkim krzyżacy. Sami Jaćwingowie, którzy urządzali łupieskie wyprawy na sąsiadów, mogli uratować się od zagłady przyjmując chrzest, ale dobrowolnie nigdy go nie chcieli przyjąć²⁰.

Wyprawy wojenne miały na celu przede wszystkim zdobycie nowych terytoriów, natomiast ich chrystianizacja stała na dalszym planie. W 1009 r. miała miejsce pierwsza znana wyprawa misyjna do kraju Jaćwingów, którą wraz z 18 misjonarzami prowadził św. Bruno z Kwerfurtu. Była to prawdziwie apostolska akcja misyjna, zakończyła się jednak męczeńską śmiercią św. Brunona i kilku jego towarzyszy (9 III 1009), ale miała ona spowodować nawrócenie jednego z wielmożów jaćwiejskich i 300 jego poddanych. Od początku XIII wieku chrystianizacja Jaćwingów została związana z problemem chrystianizacji Prus. W 1237 r. książę Konrad Mazowiecki osadził część Braci Dobrzyńskich w Drohiczyźnie, którzy w zamian za bogate uposażenie mieli bronić Mazowsza przed napadami Jaćwingów. W następnym roku opuścili jednak tę placówkę, bowiem książę Daniel Halicki po zdobyciu Drohiczyzny wprowadził ich do niewoli²¹.

²⁰ B. Kumor, *Chryścianizacja Prusów*, ss. 196–197; J. Płak, Z. Sulowski, *Jaćwiegowie*, kol. 656.

²¹ Bracia Dobrzyńscy to zakon rycerski założony w 1228 r. dla obrony ziemi dobrzyńskiej przed pogańskimi Prusami. Hipotetycznie powstanie Braci Dobrzyńskich wiąże się z misją cystersa Gotfryda z Łekna i datę powstania przesuwają przed 1209 r. Zob. J. Duchniewski, *Bracia Dobrzyńscy*, w: *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 1976, t. 2, kol. 995; B. Kumor, *Chryścianizacja Prusów*, s. 196.

Chryścianizacja Baltów – udział zakonów mendykanckich

W 1253 r. książęta Kazimierz Kujawski i Bolesław Wstydlivy, by uprzędzić podboje krzyżaków, zwrócili się do papieża Innocentego IV z prośbą o powierzenie im opieki nad mieszkańcami ziemi zwanej *Polexia*, która graniczyła z ich posiadłościami, zapewniając, że w takim wypadku mieszkańcy owi chętnie by przyjęli wiarę chrześcijańską. Papież wyraził zgodę, a nadzór nad chryścianizacją Jaćwingów zlecił wysłanemu do Polski legatowi Opizonowi z Mezzano, który miał uporządkować sprawy kościelne na ziemiach jaćwieskich. Akcję tę storpedowali krzyżacy wraz ze sprzymierzonym z nimi księciem Ziemowitem Mazowieckim. Legat Opizon rzucił wtedy klątwę na krzyżaków²².

Ok. 1254 r. książę krakowski Bolesław Wstydlivy wystąpił z propozycją utworzenia nowego biskupstwa w Łukowie, które miało obejmować północną część rozległej diecezji krakowskiej oraz przylegające do niej ziemie jaćwieskie i ruskie. Papież Innocenty IV zlecił tę sprawę legatowi Opizonowi, który wspólnie z biskupem krakowskim, za zgodą metropolity gnieźnieńskiego Pelki, miał zrealizować ten projekt. I tu dopiero spotykamy akcent mendykancki. Od samego początku na biskupa w Łukowie przeznaczony był franciszkanin Bartłomiej z Pragi. To on najbardziej zabiegał o erygowanie tego biskupstwa. Nie doszło jednak do tego, ponieważ przeszkodzili krzyżacy, którzy misję na tych terenach uważali za swój monopol, a polska ekspansja na Jaćwież stanowiła dla nich niepożądane współzawodnictwo i do tego ze stałym ośrodkiem misji, jakim byłoby biskupstwo, które podważałoby rację ich orężnego podboju. W późniejszym czasie Bolesław Wstydlivy zamierzał utworzyć biskupstwo w Drohiczynie, ale i tym razem te plany nie zostały zrealizowane²³.

3. Estowie

W szerokim znaczeniu Estonia wchodziła w skład Inflant, które obejmowały również Kurlandię i Semigalię. Terytorium dzisiejszej Estonii zamieszkiwały ugrofińskie plemiona Estów. W 1030 r. wielki książę kijowski Jarosław Mądry urządził wyprawę do ziemi Estów, zdobył gród Tartu, który od jego imienia zwano Jurjewem, a później Dorpatem. Był to początek chryścianizacji tych ziem – było to chrześcijaństwo wschodnie. W Tallinie (zwanym dawniej Rewel), miała być zbudowana cerkiew pod wezwaniem św. Mikołaja Cudotwórcy. Ok. 1170 r. Eskil, metropolita duńskiego Lundu, podjął ponowną próbę chryścianizacji Estów – w porozumieniu z papieżem Aleksandrem III udzielił sakry biskupiej francuskiemu cystersowi Ful-

²² J. Ptak, Z. Sulowski, *Jaćwiegowie*, kol. 657; B. Kumor, *Chryścianizacja Prusów*, s. 196.

²³ K Kantak, *Franciszkanie polscy 1237–1517*, ss. 99–102; B. Kumor, *Chryścianizacja Prusów*, ss. 196–197; J. Ptak, Z. Sulowski, *Jaćwiegowie*, kol. 657.

konowi i wysłał go na misje do Estonii, ale misja ta nie przyniosła większego rezultatu. Na początku XIII wieku chrystianizację tych terenów podjął zakon Kawalerów Mieczowych. Była to jednak bardziej akcja militarna niż chrystianizacyjna i miała na celu zdobycze terytorialne. Środkami pokojowymi prowadził akcję misyjną biskup Albert z Buxhövden. Rezultatem tych misji było ustanowienie w 1210 r. biskupstwa estońskiego z siedzibą w Lihula. Pierwszym biskupem został dotychczasowy opat cysterski w Daugagriva Teodoryk (+1219). Biskupstwo to było poddane metropolii w Bremie, ale w 1213 r. papież Innocenty III podporządkował je bezpośrednio Stolicy Apostolskiej²⁴.

W 1217 r. Kawalerowie Mieczowi pokonali Estów, a w następnym roku północne wybrzeża Estonii opanowali Duńczycy i założyli miasto Tallin. W 1219 r. Duńczyk Wiscelin został zamianowany biskupem Tallina. Siedziba tego estońskiego biskupstwa, zależnego od metropolii w Lundzie, została przeniesiona w 1224 r. do Dorpatu i od tego czasu nazywano je biskupstwem dorpackim. W 1227 r. na tych terenach założono kolejne biskupstwo. Była to diecezja ozylijska, obejmowała przybrzeżne wyspy i zachodnie obszary Estonii, a siedzibę swą miała w Haapsalu. Pierwszym biskupem ozylijskim został cysters Gotfryd. W 1255 r. papież Aleksander IV podniósł biskupstwo w Rydze do godności metropolii i podporządkował jej diecezje z terytorium Inflant, Prus, Kurlandii i Estonii²⁵.

Jeszcze w XIII wieku zorganizowano w Estonii sieć parafialną. Duszpasterstwo prowadzili duchowni niemieccy, głównie z Saksonii. To oni nadali życiu kościelnemu na tych terenach niemiecki charakter. Zakładano tu również klasztory, przede wszystkim cysterskie. Zachowały się również nieliczne wzmianki o konwentach mendykankkich. Istniały tu trzy klasztory dominikańskie w miejscowościach: Tartu, Tallin i Narwa oraz trzy franciszkańskie – Viljandi, Tartu i Rakvere; ponadto klasztor Brygidek w Mariendal. Duchowni, jak zaznaczono, byli pochodzenia niemieckiego, nie znali języka miejscowych Estów, dlatego chrystianizacja była bardzo powierzchowna. Ponadto, ucisk ludności stosowany przez zakon Kawalerów Mieczowych powodował opór i nienawiść do Niemców i głoszonego przez nich katolicyzmu. Ludność po prostu kryła się w lasach i tam swobodnie nadal odprawiała pogańskie obrzędy. Pod koniec średniowiecza nastąpiło zeświecczenie duchowieństwa niemieckiego, co ułatwiło w XVI wieku rozprzestrzenianie się na tych terenach luteranizmu. W 1561 r. protestancka Szwecja zajęła dzisiejszą Estonię, co przesądziło o jej protestantyzacji. Natomiast zakon Kawalerów Mieczowych – na mocy ugody między królem polskim Zygmuntem Augustem, wielkim mistrzem zakonu Gotardem Ket-

²⁴ B. Kumor, *Estonia. Dzieje chrześcijaństwa*, w: *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 1983, t. 4, kol. 1153; tenże, *Sekularyzacja Inflant*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1 do roku 1174, cz. 2 od roku 1506, s. 76; J. Obląk, *Albert z Buxhövden*, kol. 300.

²⁵ B. Kumor, *Estonia*, kol. 1153; Z. Sulowski, *Inflanty*, kol. 195.

terem i arcybiskupem Rygi Wilhelmem Brandenburskim – został rozwiązany, a wielki mistrz otrzymał prawa lennego księcia w Kurlandii i Semigalii. Arcybiskupstwo zostało sekularyzowane, a jego dobra po śmierci arcybiskupa Wilhelma (1563) przejęło państwo²⁶.

4. Litwini

Do lat osiemdziesiątych XIV wieku Litwa była jedynym urzędowo pogańskim krajem w Europie. Otoczeni zewsząd chrześcijańskim sąsiedztwem Litwini trzymali się pogaństwa, w którym widzieli środek do zachowania swojej niezależności, ujawniając szczególną wrogość wobec zakonu krzyżackiego, dla którego chryścianizacja tych ziem była tylko pretekstem do zdobyczy terytorialnych i poszerzania swojego państwa. Ważnym czynnikiem było również położenie Litwy na pograniczu dwu obrządków – łacińskiego i greckiego. Od północy bowiem i zachodu z Litwą sąsiadowały łacińskie Inflanty, Prusy i Polska, a od wschodu i południa Rusini wschodnio-bizantyjskiego obrządku²⁷.

Pierwszy silniejszy organizm państwowy na Litwie utworzył książę Ryngold, który korzystając także z rozbitcia Rusi na drobne księstwa rozpoczął ich podbój. To za jego czasów wschodnio-bizantyjskie chrześcijaństwo zaczęło silnie oddziaływać na ziemie litewskie. On też pierwszy zetknął się z chrześcijaństwem zachodnim pokonując napierających na Litwę Kawalerów Mieczowych²⁸.

Od połowy XIII wieku władcy litewscy kilkakrotnie deklarowali gotowość przyjęcia chrztu. Pierwszy uczynił to w 1251 r. Mendog, który dokonał pełniejszego zjednoczenia Auksztoty (właściwej Litwy) i rozszerzył państwo w kierunku wschodnim i południowym poprzez zdobycie licznych księstw ruskich. Zagrożony od wschodu przez swoich synowców, którzy już jako książęta ruscy przyjęli prawosławie, a przeciwko stryjowi weszli nawet w porozumienie z Tatarami, zaś od zachodu przez krzyżaków, zmuszony został do zawarcia pokoju, odstępując krzyżakom część Żmudzi i przyrzekając przyjąć chrzest. Ochrzczył go Chryścian, kapłan krzyżacki, a następnie Mendog oddał się wraz z całym państwem w opiekę Stolicy Apostolskiej, prosząc o koronę królewską i misjonarzy dla nawracania swego ludu. Papież Innocenty IV nawracanie zlecił biskupom inflanckim, a biskupa chełmińskiego dominikanina Henryka upoważnił do koronacji Mendoga i odebrania od niego przysięgi na wier-

²⁶ B. Kumor, *Estonia*, kol. 1153; tenże, *Sekularyzacja Inflant*, s. 77; Z. Sulowski, *Inflanty*, kol. 195; M. Sulowska, *Bałtowie*, kol. 1294.

²⁷ K. Kantak, *Franciszkanie polscy 1237–1517*, s. 297; M. Jagusz, *Misje polskie na Litwie, w: Historia Kościoła w Polsce*, t. 1 do roku 1764, cz. 2 do roku 1506, Poznań–Warszawa 1974, s. 201, 299.

²⁸ M. Jagusz, *Misje polskie na Litwie*, s. 201.

ność Stolicy Apostolskiej. Koronacja ta miała miejsce w 1253 r. w Nowogródku. Dodać w tym miejscu należy, że w tym samym roku, arcybiskup gnieźnieński Pełka konsekrował innego dominikanina Wita na biskupa litewskiego. Ze względu jednak na rywalizację krzyżaków i arcybiskupstwa ryskiego Wit zrezygnował z biskupstwa i wrócił do Polski²⁹.

Rezultaty działalności misyjnej na Litwie były wówczas niewątpliwie skromne. Nawrócenie Mendoga było wymuszone przez krzyżaków, podyktowane względami politycznymi, a akcja misyjna nie poprzedziła na większą skalę tego chrztu. Ponadto, krzyżacy swymi bezwzględными metodami wzbudzali tylko nienawiść do siebie i nowej wiary wśród ludu, u którego chrzest Mendoga wzbudził oburzenie. W tej sytuacji Mendog zerwał z krzyżakami; w 1263 r. został przez swoich przeciwników zamordowany i w kraju nastąpiła pogańska reakcja³⁰.

Ok. 1298 r. książę Witenes (1295–1315) zadeklarował gotowość przyjęcia chrztu. Tę deklarację ochotnie przyjął arcybiskup ryski, który zawarł sojusz z Litwą przeciwko krzyżakom; ci zarzucali mu, że łączy się z poganami. Po stronie arcybiskupa stały także oba klasztory mendykankie w Rydze – dominikański i franciszkański. To właśnie mendykanci byli najbardziej predysponowani do podjęcia misji litewskiej. Stało się to szczególnie aktualne, gdy arcybiskupem został minoryta Fryderyk (1304–1341), który w 1311 r. uzyskał od papieża przywilej zakładania konwentów franciszkańskich i dominikańskich w celach misyjnych. Do legata papieskiego Franciszka de Molano, który wtedy przebywał w Rydze i do arcybiskupa Fryderyka Witenes zwrócił się z prośbą o przysłanie dwu franciszkanów, dla których zbudował już kościół i klasztor. Była to prawdopodobnie pierwsza świątynia katolicka na Litwie. Franciszkanie z Rygi poszli za wezwaniem Witenesa i objęli ten klasztor, prawdopodobnie w Kownie, który potem spalili krzyżacy. Franciszkanie ryscy to zapewne Niemcy, a ich klasztor należał do prowincji saskiej, ale w 1305 r. był w Rydze też Jan Polak. W sporach arcybiskupa z krzyżakami franciszkanie i dominikanie stawali po stronie tego pierwszego, stąd spotykały ich ataki ze strony zakonu krzyżackiego³¹.

Właściwym twórcą potęgi Litwy był brat i następca Witenesa Giedymin (1315–1341). To on założył stolicę państwa w Wilnie, zdobył wielkie obszary południowej i wschodniej Rusi. W państwie Giedymina przeważała już ludność ruska, co powodowało negatywne skutki, bowiem pod wpływem wyższej kultury i cerkwi

²⁹ Tamże, ss. 201–202, 299; M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*, s. 17; J. Kłoczowski, *Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222–1972*, s. 36.

³⁰ M. Jagusz, *Misje polskie na Litwie*, s. 202; M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*, s. 17.

³¹ K. Kantak, *Franciszkanie polscy 1237–1517*, ss. 299–300; M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*, s. 17.

ruskiej żywiół litewski zaczął się wynaradawiać, tym bardziej, że sam Giedymin popierał element ruski. W 1317 r. papież Jan XXII wezwał Giedymina do przyjęcia chrztu. Giedymin w pismach do papieża wyraził gotowość przyjęcia chrztu pod warunkiem, że w niczym nie będzie zależny od zakonu krzyżackiego. Skierował też pisma do niemieckich franciszkanów i dominikanów i do miast hanzeatyckich, zapraszając do przybycia na Litwę. Krzyżacy jednak oczerniali Giedymina, ostrzegając chrześcijan przed wiarołomnością pogańską i buntowali Żmudzinów, rozniecając wśród nich fanatyczne przywiązanie do pogaństwa. W tej sytuacji Giedymin wobec legatów papieskich odwołał swoją gotowość przyjęcia chrztu i oświadczył, że listy pisali bez jego upoważnienia franciszkanie i dlatego usunął ich ze swojej rady. Prawdopodobnie z tego faktu powstały później w źródłach polskich i ruskich nie mające nic wspólnego z prawdą legendy o zamordowaniu przez Giedymina dwu franciszkanów z prowincji czesko-polskiej, a w 1341 r. miało ich zginąć 36. Była to tylko – jak napisał Kantak – pozorna niełaska Giedymina, równocześnie bowiem wysłał w poselstwie do Rygi franciszkanina Gerarda. Giedymin nie prześladował chrześcijan, nie zabraniał głoszenia wiary katolickiej, budowania kościołów, a nawet szukał duszpasterzy dla swych chrześcijańskich poddanych, m. in. w 1323 r. zwrócił się do niemieckich franciszkanów, by przysłali kilku kapłanów, znających język polski, semigalijski i ruski. Doradcą Giedymina był dominikanin Mikołaj, który uczestniczył w posiedzeniach jego rady³².

Chrześcijaństwo na Litwie szerzyli zapewne przybywający tu kupcy ruscy i niemieccy. Dużą rolę odegrali także Polacy – byli to głównie jeńcy wojenni, uprowadzeni przez Litwinów podczas ich najazdów na Polskę. Aldona, córka Giedymina, wychodząc za mąż w 1325 r. za Kazimierza Wielkiego, w posagu wniosła ponad 20 000 jeńców i potomków jeńców polskich, uprowadzanych na Litwę od XIII wieku. Ta ludność polska upowszechniała rolnictwo i wiarę katolicką, tym bardziej, że wśród jeńców byli też kapłani katoliccy. Najazdy krzyżackie, zagrażające suwerenności państwa, trzymały jednak ludność litewską w pogaństwie. Do tego przyczyniał się również przykład książąt, którzy deklarowali chęć przyjęcia chrześcijaństwa tylko dla uzyskania pomocy przeciw krzyżakom. Zrywali jednak układy, gdy niebezpieczeństwo przestało zagrażać³³.

Podobnie jak Giedymin zachowali się jego synowie: Olgierd, Kiejstut i Lubart. Kiejstut rządził na Żmudzi, Lubart na Wołyniu, zaś Olgierd miał władzę zwierzchnią nad całym państwem. W 1348 r. Kiejstut poniósł klęskę w walce z krzyżakami

³² M. Jagusz, *Misje polskie na Litwie*, s. 299; K. Kantak, *Franciszkanie polscy 1237–1517*, ss. 300–302; Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, s. 28; M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*, s. 20.

³³ M. Jagusz, *Misje polskie na Litwie*, s. 300; M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*, s. 20.

i wówczas zwrócił się o pomoc do króla Kazimierza Wielkiego, deklarując przyjęcie chrztu wraz ze swymi braćmi i poddanymi. Król Kazimierz powiadomił o tym papieża Klemensa VI w Awinionie, który obiecał Kiejstutowi i jego potomkom koronę królewską. W 1351 r. Kiejstut zawarł pokój z królem węgierskim Ludwikiem Andegaweńskim i znowu zgodził się przyjąć chrzest razem ze swoimi braćmi i poddanymi. Ludwik węgierski miał wtedy postarać się u papieża dla niego o koronę królewską i razem z Polską miał zmusić krzyżaków do zwrotu Litwie zagarniętych ziem, a także bronić Litwy przed krzyżakami i Tatarami. Kiejstut jednak potajemnie uciekł i zerwał układy, bowiem wojska węgiersko polskie skierowały się na Litwę w odwet za litewskie najazdy łupieskie na Polskę. W 1358 r. starania o nawrócenie Litwy podjął cesarz Karol IV, ale na przeszkodzie stanęła wojna z krzyżakami, a książęta litewscy stawiali znowu warunek zwrotu zagarniętych ziem litewskich. Ponadto żądali, by zakon krzyżacki przenieść w stepy Rusi dla obrony chrześcijan przed Tatarami, co było nie do przyjęcia dla krzyżaków³⁴.

Olgierd, wielki książę litewski (1345–1377), przez podboje na wschodzie i południowym wschodzie, podwoił terytorium Litwy, która za jego czasów sięgała od Bałtyku do Morza Czarnego i od Bugu aż po dorzecze górnej Oki. Olgierd zapewnił wolność wszystkim wyznaniom w państwie. W tym wielkim państwie zdecydowaną większość stanowiła ludność ruska i właśnie kultura rusko-bizantyjska była przyczyną wynaradawiania się elementu litewskiego, tym bardziej, że Olgierd i wyższe warstwy społeczeństwa, nie tylko ulegali temu wpływowi, ale go szerzyli. Tylko niższe warstwy społeczeństwa używały języka litewskiego³⁵.

W 1373 r. papież Grzegorz XI zwrócił się do Olgierda, Kiejstuta i Lubarta z propozycją przyjęcia chrztu, zapewniając, że w takiej sytuacji ustaną straszliwe wojny między Litwą a krzyżakami. Była to ostatnia próba nakłonienia Olgierda do chrztu, ale i tym razem się nie powiodła. Na przeszkodzie stanęły stale toczące się wojny, w czasie których – rzecz charakterystyczna – aż do 1382 r. zakon krzyżacki ani razu nie domagał się przyjęcia chrztu przez książąt litewskich³⁶.

Dalsze próby chrztu Litwy miały miejsce za czasów Jagiełły, syna Olgierda. 1 października 1382 r. Jagiełło zawarł umowę z krzyżakami, na mocy której oddawał im część Żmudzi i zobowiązywał się w ciągu czterech lat przyjąć chrzest wraz z bratem Skirgiełłą i poddanymi, miał także pomagać zakonowi przeciw jego wrogom, ale sam bez ich zgody miał nie rozpoczynać wojny. 19 lipca 1383 r. wielki mistrz Konrad Zollner von Rotenstein, wraz z komturami i dwoma biskupami przy-

³⁴ Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, ss. 29–31; M. Jagusz, *Misje polskie na Litwie*, ss. 300–301.

³⁵ M. Jagusz, jak wyżej.

³⁶ Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, s. 31.

był na wyspę rzeki Dubissy; biskupi mieli dokonać chrztu litewskich książąt. Jagiełło jednak odmówił spotkania z wielkim mistrzem, bowiem od wiosny 1383 r. wiedział już o planach zaproszenia go na tron polski i poślubienia Jadwigi. 30 lipca tego roku zakon wypowiedział wojnę Jagielle³⁷.

Niedługo potem rozpoczęły się pertraktacje między dworem litewskim a Moskwą. Wysłannicy matki Jagiełły, księżniczki twerskiej Julianny (Julwinna), Rusinki i gorliwej propagatorki prawosławia, pertraktowali z księciem moskiewskim Dymitrem Dońskim. W myśl spisanych dokumentów w 1384 r. Jagiełło miał ochrzcić się w wierze prawosławnej i poślubić Zofię, córkę Dymitra Dońskiego. Niosło to za sobą niebezpieczeństwo wchłonięcia elementu litewskiego przez ruski, naraziłoby też Jagiełłę na niechęć Litwinów, a przede wszystkim nie zabezpieczało kraju przed dalszymi najazdami krzyżackimi. Prawosławni bowiem uważani byli wówczas za niewiele różniących się od pogan³⁸.

14 lipca 1385 r. doszło w Krewie do układu między Jagiełłą a przybyłymi do niego panami małopolskimi. Jagiełło zobowiązał się do przyjęcia chrztu w obrządku łacińskim wraz ze swoimi braćmi i wszystkimi poddanymi, jeszcze nieochrzczonymi. Zatem prawosławni nie mieli być zmuszani do zmiany obrządku. Termin przyjęcia chrztu nie został dokładnie sprecyzowany. Jagiełło miał poślubić Jadwigę, która 15 października 1384 r. została ukoronowana na króla Polski, i być wybranym na króla³⁹.

Jagiełło został ochrzczony w katedrze na Wawelu przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Bodzantę 15 lutego 1386 r. i otrzymał imię Władysław. Wraz z nim zostali ochrzczeni trzej jego bracia, z których Korygiełło otrzymał imię – Kazimierz, Wigunt – Aleksander, Skirgiełło (Świdrygiełło) – Bolesław. Chrztost otrzymali też towarzyszący Jagielle bojarowie. Drugi akt chryścianizacji odbył się w styczniu i lutym 1387 r. na Litwie. Charakterystyczne jest to, że król nie stosował przymusu, ale działał własnym słowem, przykładem i autorytetem, występując na Litwie jako misjonarz, w otoczeniu duchownych, a nie rycerzy. Osobiście prowadził katechizację. To on przetłumaczył na język litewski *Ojciec nasz* i *Wierzę w Boga*. Chrztost ludu odbywał się najpierw w Wilnie, a potem w kraju, przez zanurzanie w rzekach. Zostało utworzonych siedem pierwszych parafii⁴⁰.

³⁷ Tamże, ss. 47–48; M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Baltów*, s. 17.

³⁸ Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, s. 52; M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Baltów*, ss. 18–19.

³⁹ M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Baltów*, s. 22; Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, s. 52.

⁴⁰ T. Silnicki, *Ofiara Jadwigi. Chrztost Litwy i Żmudzi*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1 do roku 1764, cz. 1 do roku 1506, Warszawa 1974, ss. 318–319; M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Baltów*, s. 23; Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, s. 63.

Jaki był udział mendykantów w chrystianizacji Litwy? Wspominano już o franciszkanach pracujących na tych terenach – byli to zasadniczo minoryci niemieccy z klasztoru w Rydze. Za czasów Olgierda franciszkanie, za protekcją nawróconego wojewody podolskiego Gasztolda, mieli się osiedlić w Wilnie i Nowogródku⁴¹. Ks. J. Fijałek twierdził, że przy chrzcie Litwy w orszaku króla Jagiełły, obok polskich kapłanów, szczególnie czynnymi byli minoryci konwentualni, mieli bowiem już swój klasztor w Wilnie. Niewątpliwie znali język litewski, gdyż w swoim gronie podobno już mieli nowicjuszków i braci Litwinów⁴². Ks. Kantak natomiast twierdzi, że w 1386 r. nie było klasztoru dominikanów w Wilnie, ani franciszkanów w Nowogródku; nie było również związku z minorytami ryskimi. Klasztor franciszkanów w Wilnie jest dopiero wymieniony, już jako istniejący, w dokumencie fundacyjnym biskupstwa wileńskiego z dnia 17 lutego 1387 r. Nie wiadomo jednak, komu zawdzięcza swe powstanie. Zdaniem Kantaka, jeśli wcześniej franciszkanie mieli swój konwent w Wilnie, to musieli to być zakonnicy z prowincji czesko-polskiej, bowiem nie było już żadnego związku z minorytami ryskimi⁴³.

Wileński klasztor franciszkański został spalony przez krzyżaków w 1390 r. Zginął wtedy zakonnik Wacław z Hradec Kralowe. Niedługo potem minoryci wymurowali nowy kościół pod wezwaniem Najśw. Marii Panny. W 1414 r. franciszkanie mieli w tym mieście drugi kościół pod wezwaniem św. Mikołaja, ale była to raczej kaplica, wymurowana obok kościoła franciszkańskiego. Za protekcją pierwszego biskupa Andrzeja powstały zapewne jeszcze w XIV wieku konwenty w Oszmianie i Lidzie. Tradycyjnie przyjmuje się, że książę Witold, sprawujący w mieniu Jagiełły rządy na Litwie, założył w 1400 r. klasztor w Kownie, a w 1409 r. w Drohiczynie. Natomiast w 1440 r. książę Zygmunt, syn Kiejstuta, miał ufundować klasztor w Pińsku. Klasztory te tworzyły oddzielną jednostkę administracyjną w prowincji czesko-polskiej, zwaną wikarią⁴⁴.

Z polskich franciszkanów pracujących wtedy na Litwie najbardziej zasłużonym był Andrzej Jastrzębiec (+1398), tytularny biskup Seretu, biskup pomocniczy arcybiskupa gnieźnieńskiego, dawny spowiednik Elżbiety Łokietkówny, królowej węgierskiej, sprawującej rządy w Polsce. Cieszył się on wielkim zaufaniem króla Jagiełły. Pierwsze biskupstwo na Litwie zostało założone i uposażone przez króla

⁴¹ M. Jagusz, *Misje polskie na Litwie*, s. 301.

⁴² J. Fijałek, *Kościół rzymskokatolicki na Litwie*, ss. 147–148.

⁴³ K. Kantak, *Franciszkanie polscy 1237–1517*, s. 304. Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, s. 91 – powstanie klasztoru w Oszmianie przypisuje Witoldowi, którego fundacja klasztorów w Kownie i Oszmianie miała być wotum dziękczynnym za ocalenie z klęski, jaką poniósł w bitwie z Tatarami w 1399 r. nad rzeką Worską.

⁴⁴ K. Kantak, *Franciszkanie polscy 1237–1517*, ss. 306–309, 311.

aktem fundacyjnym z 17 lutego 1387 r. Pierwszym arcybiskupem wileńskim został właśnie Andrzej Jastrzębiec, wprowadzony na katedrę wileńską w lecie 1388 r. przez legata papieskiego biskupa poznańskiego Dobrogosta. Trudno przecenić zasługi pierwszego biskupa wileńskiego dla uchrześcijanienia Litwy. To on był duchowym kierownikiem misji litewskiej w czasie przyjmowania chrztu przez Litwinów. Urządził kapitułę, w najważniejszych miejscowościach założył pierwsze parafie, a w Wilnie zasiadał w radzie wielkksiążęcej. W działalności apostołowskiej, obok duchowieństwa diecezjalnego, posługiwał się franciszkanami, którzy byli jedynymi zakonnikami osiadłymi za jego czasów na Litwie. Następcą Andrzeja na wileńskiej katedrze był także franciszkanin Jakub Plichta, który wcześniej sprawował funkcję lektora w klasztorze krakowskim, a w chwili wyboru na biskupa, był przełożonym wikarii litewskiej. Obaj już dłuższy czas mieszkali na Litwie i znali język litewski⁴⁵.

Według K. Kantaka franciszkanie cieszyli się dużą popularnością na Litwie. Świadczą o tym zapisy dokonywane dla nich, fundacje mszalne, pogrzeby w ich kościołach i liczne uczestnictwo w nabożeństwach odprawianych w ich kościołach. Dobrodziejami minorytów były też magnackie rody Gasztołdów i Radziwiłłów⁴⁶.

Niestety, nie posiadamy prawie żadnych danych na temat działalności dominikanów w tym czasie na Litwie. Profesor J. Kłoczowski, w obszerniej rozprawie na temat polskich dominikanów, stosunkowo mało miejsca poświęcił działalności tego zakonu na Rusi. Wspominał jedynie, że na Litwie właściwej, został założony jeden dominikański klasztor w Wilnie i to w początkach XVI wieku⁴⁷. Litewska prowincja dominikanów powstała dopiero w 1646 roku⁴⁸.

W drugiej połowie XV w. ważną rolę na Litwie zaczęły odgrywać bernardyni, popierani przez króla Kazimierza Jagiellończyka. W 1468 r. został założony ich klasztor w Wilnie⁴⁹ i Kownie⁵⁰. W 1479 r. powstał klasztor w Tykocinie,⁵¹ a w 1498 r. w Połocku⁵². Z klasztorów tych utworzono w 1530 r. odrębną prowincję litewską⁵³.

⁴⁵ Tamże, ss. 309–310; J. Fijalek, *Kościół rzymskokatolicki na Litwie*, s. 148; Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, s. 63; T. Silnicki, *Ofiara Jadwigi*, s. 319.

⁴⁶ K. Kantak, *Franciszkanie polscy 1237–1517*, s. 318.

⁴⁷ J. Kłoczowski, *Zakon Braćmi Kaznodziejów w Polsce 1222–1972*, s. 41.

⁴⁸ R. Świętochowski, *Początki dominikańskiej prowincji ruskiej (1596–1602)*, mps, (brw).

⁴⁹ K. Grudziński, *Wilno*, w: H.E. Wyczawski [red], *Klasztory bernardynskie w Polsce w jej granicach historycznych*, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 433.

⁵⁰ W. Murawiec, *Kowno*, w: *Klasztory bernardynskie*, s. 149.

⁵¹ Tamże, s. 392.

⁵² H.E. Wyczawski, *Połock*, w: *Klasztory bernardynskie*, s. 264.

⁵³ W. Murawiec, *Kowno*, w: *Klasztory bernardynskie*, s. 150.

5. Żmudzini

Żmudź stanowiła ostatnią niejako wyspę pogaństwa nad Bałtykiem. Nawrócenie jej było jakby trzecim etapem chrystianizacji Litwy. Krzyżacy za wszelką cenę chcieli zdobyć ten kraj i wcielić do swojego państwa. Wielki mistrz Winrych von Kniprode (1352–1382) przez 30 lat starał się tego dokonać. Żmudzini byli bardzo przywiązani do wiary pogańskiej, co w oczach Europy dawało krzyżakom prawo wojowania aż do zwycięstwa⁵⁴.

Już po zawarciu związku państwowego Litwy z Polską Żmudź przechodziła z rąk do rąk, formalnie jednak pozostawała pod panowaniem krzyżackim. W 1401 r. Żmudzini, prawdopodobnie wspierani przez Witolda, wzniesili powstanie przeciw krzyżakom, jednak dwa lata później został zawarty pokój między wielkim mistrzem i wielkim księciem litewskim. W 1409 r. na Żmudzi ponownie wybuchło powstanie, które spowodowało wojnę między Polską i Litwą a krzyżakami, zakończoną pokojem toruńskim w 1411 r. Żmudź została przyznana, ale tylko dożywotnio, Jagielle i Witoldowi, a potem miała przyspaść krzyżakom⁵⁵.

Wtedy dopiero nastąpił wzmiankowany trzeci etap likwidacji pogaństwa. W jesieni 1413 r. Jagiełło i Witold udali się na Żmudź i tam powtórzyło się to, co przed 26 laty dokonało się w Wilnie. Likwidowano miejsca kultu pogańskiego, wycinano drzewa uważane za święte, zakazano palenia zniczów ofiarnych. Nie stosowano jednak represji. Jagiełło osobiście uczył Żmudzinów *Modlitwy Pańskiej* i *Wierzę w Boga*. Wśród kapłanów przygotowujących Żmudzinów do chrztu był m.in. polski dominikanin o. Mikołaj Wężyk, kaznodzieja króla Jagiełły. Zaczęto też stawiać pierwsze na Żmudzi kościoły. Pobyt Jagiełły i Witolda na Żmudzi trwał tylko kilka dni, był zatem symboliczny i miał wymiar polityczny. Miał na celu wywalczenie przynależności tego kraju do Litwy, ale to wymagało jeszcze długich starań. Dalsze prace związane z chrztem miało prowadzić duchowieństwo wileńskie⁵⁶.

Poprzez likwidację wierzeń pogańskich Jagiełło i Witold wygrali kilka wieków trwający spór o przynależność państwową Żmudzi. Krzyżacy nic nie zrobili dla katolicyzmu, mimo trwającego półtora wieku nawracania mieczem. Budowali wprawdzie kościoły lub kaplice, ale przy swoich twierdzach, by zapewnić opiekę duszpasterską niemieckim załogom, ale nie miejscowej ludności. Diametralnie inne metody nawracania ludów nadbałtyckich, jakie zastosowali Jagiełło i Witold, były one przejawem tolerancji religijnej⁵⁷.

⁵⁴ Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, s. 17.

⁵⁵ M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*, s. 40.

⁵⁶ Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, ss. 121–122; J. Fijalek, *Kościół rzymskokatolicki na Litwie*, ss. 154–155.

⁵⁷ M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*, s. 41.

Chryścianizacja Bałtów – udział zakonów mendykanckich

Ten pośpieszny chrzest Żmudzi w 1413 r. został doskonale wykorzystany na soborze w Konstancji. W listopadzie 1415 r. Witold wysłał 60 ochrzczonych bojarów żmudzkich do Konstancji, którzy zostali uroczystie przyjęci 4 grudnia 1415 r. w katedrze, gdzie odbywały się posiedzenia. Trzy miesiące później, na plenarnej sesji została odczytana skarga Żmudzinów (zwana *Propositio Samaytarum*), w której stwierdzono, że krzyżacy byli przeszkodą dla chryścianizacji Żmudzinów, którzy obecnie mogą być nazwani przedsiönkiem wiary katolickiej. Skarga ta, zredagowana zapewne przez Pawła Włodkowica i sekretarzy Jagiellę i Witolda, zrobiła duże wrażenie wśród ojców soborowych, bowiem jeden z członków soboru kardynał Raguzy Jan Dominici zdecydował się udać z apostolską misją na Żmudź. Mieli mu towarzyszyć dwaj biskupi i trzech franciszkanie. Nie doszło jednak do zrealizowania tego zamiaru, jednakże 11 sierpnia 1416 r. wysłano z Konstancji drugą delegację na Żmudź, która kontynuowała tam dzieło chryścianizacji podjęte przez Witolda i Jagiellę⁵⁸.

W Konstancji przedstawiciele Żmudzi prosili o nawrócenie ich kraju na chrześcijaństwo i utworzenie dla nich osobnego biskupstwa. Nie chcieli jednak być zależni od krzyżaków, dlatego żądali, by dzieło chryścianizacji Żmudzi powierzyć władcom Litwy i Polski oraz biskupom Wilna i Lwowa. Sobór udzielił pełnomocnictwa arcybiskupowi lwowskiemu Janowi z Rzeszowa i biskupowi wileńskiemu Piotrowi Jastrzębcowi udania się na Żmudź. W ciągu trzech miesięcy w 1417 r. ci dwaj hierarchowie przeprowadzili zbiorowy chrzest ludu na Żmudzi. Papież Marcin V docenił zasługi stryjecznych braci Jagiellę i Witolda, nazywając ich opiekunami biskupów inflanckich i przyznał im tytuły wikariuszy apostolskich w sprawach świeckich w okręgach Nowogrodu i Pskowa. Na rezydencję pierwszego biskupa dla Żmudzi Witold wyznaczył Miedniki, gdzie zbudowano kościół katedralny i zaproponował na to stanowisko proboszcza katedry wileńskiej Macieja z Trok. Został on konsekrowany 24 października 1417 r. na biskupa jedynej diecezji utworzonej przez sobór. Żmudź weszła do rodziny chrześcijańskiej jako część Wielkiego Księstwa Litewskiego. Krzyżacy jednak buntowali Żmudzinów i biskup Maciej ledwie uszedł z życiem. Witold jednak stłumił rozruchy i skazał na śmierć winnych zamachu na biskupa. 1 lutego 1418 r. wspomniani hierarchowie, wyznaczeni do chrztu Żmudzi, złożyli w Konstancji sprawozdanie ze wszystkiego, co dokonane zostało w tym kraju. Papież Marcin V i cesarz Zygmunt Luksemburczyk złożyli Jagielle uroczyste gratulacje⁵⁹.

Nawrócenie Litwy i Żmudzi odbyło się więc zasadniczo bez oręża. Była to wyjątkowa sprawa w dziejach średniowiecznego Kościoła.

⁵⁸ Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, ss. 123–124.

⁵⁹ Tamże, ss. 124–125; M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*, ss. 46–47.

Summary

Symeon Jozef Barcik OFMConv

Christianization of Baltic States – Participation of mendicant Orders

In the present article the author tries to portray the beginnings of Christianization of Baltic nations and neighboring Ugro-Finnic Estonians. The group of Baltic nations was composed of Prussians, Jacwings, Lithuanians and Zmudzins. These nations lived in the eastern and southern regions of the Baltic shore and spoke Indo-European languages. Unfortunately, we have only vague information about activities of Franciscans and Dominicans among Prussian, Jacwings and Estonians. There is more information preserved about activity of mendicants among Lithuanians. The greatest contribution in this effort can be attributed to the first bishop of Vilnius, Andrzej Jastrzebiec, who was a Minorite. His successor Jakub Plichta was also a Minorite.